

О. І. Мізіна,

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, м. Полтава

СКЛАДНОНУЛЬСУФІКСАЛЬНІ АД'ЕКТИВНІ ДЕРИВАТИ З ПЕРШИМ ЧИСЛІВНИКОВИМ ТА ДРУГИМ ІМЕННИКОВИМ КОМПОНЕНТОМ З СЕМОЮ «ЗВУК»

Стаття містить аналіз дериваційних, структурно-семантичних і функціональних можливостей узувальних ад'єктивних композитів та індивідуально-авторських прикметникових новотворів з матеріально не вираженим суфіксом з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом, що вказують на звучання та звукову наповнюваність. З'ясовано їх місце, роль та сфери функціонування в сучасній українській мові.

Ключові слова: нульовий суфікс, формант, нульсуфіксальний спосіб словотвору, узувальний дериват, ІАН (індивідуально-авторський новотвір), ад'єктивний складнонульсуфіксальний композит, мотивований, напів-мотивований, немотивований дериват.

Статья содержит анализ деривационных, структурно-семантических и функциональных возможностей узувальных адъективных композитов и индивидуально-авторских новообразований с материально не выраженным суффиксом с первым числовым и вторым именным компонентом, указывающие на звучание и звуковую наполненность. Выявлены их место, роль и сферы функционирования в современном украинском языке.

Ключевые слова: нулевой суффикс, формант, нульсуффиксальный способ словообразования, узувальный дериват, ИАН (индивидуально-авторский неологизм), адъективный сложнонульсуффиксальный композит, мотивированный, полумотивированный, немотивированный дериват.

In this article there have been outlined derivational, structural-semantic and functional possibilities of usual adjectival composites and individual authorial adjectival neologisms with no materially expressed suffix, that have the first numeral and second substantive component, which indicate the sound and sound content. There have also been discovered their place, role and scope of functioning in the modern Ukrainian language.

Key words: zero suffix, formant, method of derivation with zero suffix, usual derivative, IAN (individual authorial neologism), adjectival complex composite with zero suffix, motivated, half-motivated, non-motivated derivative.

У сучасній морфології та словотворі широко висвітлена сутність термінів «нульова морфема» («нуль-морфема», «морфемний нуль»), «нульовий формант», «нульовий афікс» тощо. Лінгвісти на всіх мовних рівнях відзначають існування поняття нуля як необхідного чинника організації системних відношень у мові, однак умовність цього терміна очевидна. Г. Циганенко зазначає, що морфема загалом не може бути нульовою, оскільки «матеріальне й ідеальне в морфемі (як і в слові) утворюють діалектичну єдність». Більш адекватними сутності цього поняття вона вважає назви на зразок «нульовий показник морфемі», «морфема з нульовим звучанням», «морфема (афікс) з нульовою формою вираження» та ін. Існуюче в лінгвістиці поняття «нульове закінчення» треба пояснювати як закінчення, не виражене звуком (не позначене буквою) [12]. Однак вимога компактності, стислості як важливої ознаки терміна робить можливим використання терміна «нульовий суфікс», «нульсуфіксальний дериват», «складнонульсуфіксальний дериват», «нульсуфіксальний спосіб словотвору», «складнонульсуфіксальний спосіб словотвору» та ін.

Нульовий суфікс прикметника – історично обгрунтована морфема, що здавна вважається повноправним компонентом українського морфемікону. Разом із закінченням він є важливою складовою частиною словотворчих формантів сучасної української мови, які утворюють розгалужену систему словотвірних типів. Складнонульсуфіксальні ад'єктиви утворюються шляхом основокладання, обтяженим суфіксацією (формант – порядок слідування основ, єдиний наголос, інтерфікс (або без нього), нульовий суфікс, закінчення).

Серед структурно-семантичних типів композитів з матеріально не вираженим суфіксом досить продуктивним як в узусі, так і серед ІАН є утворення з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом в яких вказується на звучання та звукову наповнюваність.

За значенням постпозиційного компонента досліджувані складнонульсуфіксальні ад'єктивні деривати поділяємо на дві групи: 1) із другим соматичним компонентом (*вуста, горло, рот, язик* та ін.); 2) із другим несоматичним компонентом (*голос, грім звук, стук* та ін.). Іменникові основи *-голосий -громий -звукий, -зукий, -стукій*, що вказують на звучання та звукову наповнюваність, мають в основі назву несоматичного поняття, але, як видається, за значенням вони синонімічні до основ *-устий* та *-язикий*, в яких актуалізується сема «джерело звуку», тому відносимо всі композити з семою «звук» до однієї лексико-семантичної групи (ЛСГ).

Дотепер ад'єктивні композити з матеріально не вираженим формантом зокрема і деривати досліджуваного словотвірного типу, утворені за структурою «Ч + І + нульовий суфікс + закінчення *-ий*» взагалі, не були предметом спеціального дослідження, чим і зумовлена **актуальність обраної теми**.

Матеріалом для дослідження послужила картотека, укладена шляхом суцільної вибірки зі Словника української мови (СУМ) [10] (узувальні одиниці), словників інновацій [2; 4; 7; 8; 11] (композитні новотвори).

Мета статті – виявити активність вживання складнонульсуфіксальних ад'єктивних дериватів з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом з семою «звук», специфіку їх функціонування у мові, дериваційні, структурно-семантичні та функціональні можливості.

Ступінь вивченості проблеми. Композитні деривати з першою числівниковою основою вже були предметом вивчення в роботах українських дослідників, зокрема З. Олійник [6] та О. Селіванова [9] вивчали їх у зіставленні з моделями російської мови, С. Бронікова складні слова з першою числівниковою основою розглядала у функціонально-семантичному полі квантитативності [1]. Ці деривати посідають вагоме місце серед

досліджуваних складнонультсуфіксальних ад'єктивних дериватів із огляду на їх численність. Аналізуючи такі слова в загальному масиві композитів, більшість мовознавців називає їх дериватами, що утворилися шляхом композиції основ без участі афіксів (Г. Вокальчук, Н. Гаврилюк, О. Жижома, О. Рудь та ін.). Отже, з огляду на формант, до складу якого входить нульовий суфікс, ці композити не вивчалися.

Виклад основного матеріалу. Застосування методу перифраз при дослідженні дериваційно-номінативних процесів в ад'єктивних складнонультсуфіксальних утвореннях дало змогу встановити синтаксичні кореляти, що визначають формальну похідність, та з'ясувати семантичну похідність, а також встановити відношення між твірними та похідним словом, між формантом та твірною основою, зокрема виділити **мотивовані, напівмотивовані та немотивовані** деривати (за методикою Н. Клименко) [5, с. 51–52]. До **мотивованих** відносимо слова, що вільно перифразуються в речення, виникають як сума значень компонентів, поєднаних у слові за певною словотвірною моделлю, схемою (**одноголосий, двоголосий, чотириголосий** – це «той, який виконується одним, двома, чотирма голосами»); до **напівмотивованих** – ті, для перифразування яких потрібні додаткові слова, що не фіксуються в основі деривата, наприклад: **стоголосий, тисячоголосий, мільйонноголосий, багатоголосий**. До них можна застосувати перифрази «з великою кількістю звуків, голосів» [10, Т. 9, с. 725]; до **немотивованих** відносяться лексеми, для перифразування яких необхідні слова, що не фіксуються в основі деривата, напр., **вужьколобий** не просто «той, хто має вужький лоб», а «той, хто не може піднятися вище своїх особистих або класових інтересів; обмежений», але серед досліджуваних складнонультсуфіксальних ад'єктивних дериватів **немотивованих** композитів не виявлено.

Найбільшу підгрупу композитів з матеріально не вираженим афіксом, які вказують на звучання та звукову наповнюваність, складають **мотивовані** моносемантичні деривати з постпозиційною основою **-голосий**, у яких формальна і семантична похідність збігаються: **одноголосий, двоголосий, чотириголосий**: *Якщо раніше переважав одноголосий і двоголосий спів, то нині з'явилися акапельні чотириголосі* (з журналу) [10, Т. 5, с. 633].

Н. Клименко зазначає, що композит **одноголосий** зрідка виступає не тільки у функції антоніма до двоосновного деривата **багатоголосий**, що виражає неозначену кількість, а й як антонім до прикметника **різноголосий**, що описує якісну своєрідність голосів, а прикметники з основою **різно-** корелюють з композитами, де є елемент **одно-** у значенні «той самий, однаковий», яке вони заперечують, висуваючи на перший план якісну і кількісну неоднаковість предметів [5, с. 211].

Мотивовані нультсуфіксальні композити, що вказують на ознаку за віднесенням до звучання, звукової наповнюваності з постпозиційною основою **-голосий** вживаються в музичній термінології: **одноголосий вокал, двоголосий спів, різновид багатоголосого (найчастіше чотириголосого) хорового виконання, різноголосий хор**.

До **напівмотивованих** відносимо композити, де поєднані числівникові основи **сто-, тисячо-, мільйонно-, багато-** з несоматичним компонентом. В індивідуально-авторському словотворі найбільш поширеними є складові **сто-, много-, мільйонно-, тисячо-**, це пов'язано не з конкретним означуванням числа, а з їх метафоризацією, переносним їх вживанням у значенні необмежено великої кількості. Ці композити полісемантичні: 1) «той, що складається із ста або багатьох голосів, утворений багатьма голосами, звуками»: **стоголосий пташиний хор, стоголосий щецбет, багатоголосий гомін**; 2) «той, що виконується багатьма голосами»: **стоголосо, тисячоголосо пісня, стоголосий, багатоголосий спів**; 3) «той, що здатний утворювати цілу гаму звуків»: **стоголосо кобза, стоголосі сурми, стоголосо луна**; 4) «сповнений багатьма голосами, звуками»: **стозвука весна, тисячоголосий ліс, стозвукий салют, стоголосо осінь**; 5) «галасливий, гомінкий»: **стоголосий гомін, гамір, стоголосе птаство, стоголосий натопв, стоголосо родина**; 6) «той, що поширюється багатьма людьми (про чутки, плітки та ін.)»: **стоголосо звістка** [10, Т. 1, с. 80], [10, Т. 9, с. 724]. Усі шість ЛСВ синонімічні між собою, оскільки семантика точної кількості згасає, натомість актуалізуються семи невизначено великої кількості чи потужності.

Найчастіше узуальні складнонультсуфіксальні ад'єктиви, що виражають неозначено велику кількість голосів та звуків, уступають у дистрибуцію з іменниками, що також мають сему «звук» (*спів, хор, пісня, щецбет, гомін, весна* тощо), і можуть слугувати засобом вираження позитивного ставлення автора до зображуваних явищ чи мають нейтральну оцінність: *Вітаю день осіннього приносу, Як оберну я в пісню стоголосу Своєю – до краплі – силу молоді!* (Д. Павличко) [8, с. 147–148]; *Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголосо, урочиста, хвилююча пісня* (С. Васильченко) [10, Т. 1, с. 80]. У дистрибуції з іменниками *гамір, крик, стогін, юрба* тощо складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват із другою іменниковою основою **-голосий** набуває негативної оцінності: *Світить вогнем Хрещатик, прапор в вітрах полоще, Юрб стоголосих гамір глушить кленова тиш* (А. Малишко) [8, с. 247–248].

На звучання та звукову наповнюваність вказують узуальні складнонультсуфіксальні ад'єктивні деривати із другою іменниковою основою, що містить сему «соматичне поняття» **-устий (стоустий, тисячоустий), -язкий. (стоязкий, многоязкий)**: До композитів з іменниковою основою **-устий** можна застосувати перифрази «який поширюється великою кількістю людей» або «утворений великою кількістю уст»: **стоустий крик** (В. Стус) [2, с. 434.], **стоустий прокльон** (М. Рильський) [8, с. 169]; **тисячоустий гамір** (П. Тичина) [10, Т. 10, с. 127]. У синонімічні відношення з цими композитами вступає узуальний складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват **стоязкий** у значенні «утворений багатьма голосами, звуками (про галас, гомін та ін.)» [10, Т. 9, с. 741]: *Природи гомін стоязкий Заповнив поля, гаї...* (П. Дорошко) [2, с. 431] та індивідуально-авторський складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват **многоязкий** у тому самому значенні: *Де ніч бредє собі до старості Крізь шум юрби многоязкої, Де ходять хлопці окуляристі, Пізнавши мудрості великої* (А. Малишко) [4, с. 81].

Узуальний складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват **стоязкий** та індивідуально-авторський складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват **многоязкий** можуть уживатися в значенні – «різномовний»:

В гомінливий, стоязкий порт Нас море принесло широке (М. Рильський) [10, Т. 9, с. 741]; *Над нами вдарив лопіт крил великих І знявся над ланами дивний шум. Ми звідували книг **многоязыких**...* (В. Пачовський) [8, с. 83]; а також мати додатковий відтінок «багатонаціональний»: *І мій загін мінерів – Лиш частина **Многоязыкої** єдиної сім'ї...* (П. Воронько) [8, с. 197]. Синонімічного значення набуває індивідуально-авторський складно-нульсуфіксальний ад'єктивний дериват **многозкий** (← **зык** (розм. «різкий, дуже голосний звук; крик, галас» [10, Т. 3, с. 566]): *Течіть, народи **многозкий**, Поміж пустель, Стелів, Дібров...* (М. Вінграновський) [2, с. 281].

Напівмотивовані композити із компонентами **сто-, тисячо-, мільйонно-** виявляють тенденції метафоризації через гіперболізацію першого компонента числівника з конкретно великим значенням. В індивідуально-авторському складнонульсуфіксальному ад'єктивному дериваті сполучуваність таких основ може мати оказіональний характер, оскільки часом сполучаються несполучувані основи, зокрема друга є основою іменника, що називає необчислюване поняття, напр., **стогромий, мільйонностукий**: *В **стогрому** хоралі труба замовкла вдалині* (Ю. Клен) [2, с. 432]; *Свічки каштанів, йду до вас на прощу, В **мільйонностукий** влунююся брук* (М. Озирський) [2, с. 278].

Умовно до цієї ЛСГ можна віднести й індивідуально-авторський складнонульсуфіксальний ад'єктивний дериват **багатобджолый**, що, крім звукової наповнюваності, означає наявність великої кількості комах: *Процання друге вже з тобою, воле, й останнє! Бо тоді, в гніздо схололе, надія привертала знов: ревком пере-звіріє, – й скоро в поле, навек роменне та **багатобджоле**, прийди під голубий покров...* (В. Барка) [8, с. 158].

Із семою «звукове враження» також пов'язані ІАН, що означають властивість живої істоти утворювати звук та за другу основу мають іменники-соматизми, які номінують мовні органи людини – *горло, рот, язик*. Усі вони мають пейоративну конотацію, яка зазвичай посилюється іменниками-дистрибутивами *вий, плач, тужіння, ридання, галас, крик* та ін. :... *але стримать той гук не міг **одноротий** шалений вий...* (М. Семенко) [2, с. 320]; *Гріх – жити в **одноротому** плачі, в тужінні **одноротому**, в радінні гріх жити **одноротому**, в падінні дозволено прожити* (В. Стус) [11]; *Не будьмо ж пасивні! Пролунаймо **тисячоротим** гаслом: Школу нової людини – масам* (І. Гаденко) [2, с. 446]; *Удар. Удар. Удар – ховай, нахарпуджений огролом, заждаду шию в плечі. Захочай **багатогорлий** крик в морській безодні* (В. Стус) [4, с. 10]; *Пісні, о, **стороті** прокляті пісні! Вас мучу я, й ви мене мучте!* (М. Бажан) [2, с. 436].

Зазвичай складнонульсуфіксальні ад'єктивні композити, як узуальні, так і ІАН, компонуються з двох твірних основ, але серед індивідуально-авторських – із числівниковою основою трапляються й трикомпонентні оказіоналізми. Як зазначає О. Жижома, для таких утворень у семантичному відношенні характерне збільшення інформації на одну одиницю плану вираження. Складові подібних утворень доповнюють одна одну, виникає своєрідне співіснування назв кількох взаємоутворювальних якостей: *«Нехай в твоїх кпин **стобально-басим** маревом впаде прокльон мій...»* (А. Григоренко) [3, с. 159]; *І знов живе, лютує звір **Стотисячоголовий*** (М. Вороний) [8, с. 64] (композит **стотисячоголовий** утворений за регулярними мовними моделями); *Лиш подив-спів Весни зростав І всіх в симфонії єднав **Кількамільйонногоголосій*** (А. Казка) [2, с. 245] (в основі ІАН **кількамільйонногоголосій**, до якого можна застосувати перифраз «той, що має кілька мільйонних голосів», лежить оказіональна сполучуваність слів – прикметник «**мільйоновий**» в українській мові не існує).

Висновки. Серед структурно-семантичних типів композитів з матеріально не вираженим суфіксом досить продуктивним як в узусі, так і серед ІАН є утворення з першим числівниковим та другим іменниковим компонентом, в яких актуалізується сема «джерело звуку». Серед них існують композити, що в постпозиційній основі мають як соматичний, так і несоматичний компоненти, переважають **напівмотивовані** ад'єктиви з числівниковими основами **сто-, тисячо-, мільйонно-, багато-**, в яких відбувається нейтралізація значення конкретної кількості. Найчастіше ці деривати вступають у дистрибуцію з іменниками, що мають сему «звук». **Немотивованих** композитів серед них не виявлено. Семантично ускладнені композити є оригінальним художнім засобом твору й виконують експресивно-оцінні функції.

У перспективі передбачено проаналізувати складнонульсуфіксальні ад'єктивні деривати з дієприкметниковим, дієслівним, прислівниковим і займенниковим компонентами.

Література:

1. Бронікова С. А. Функціонально-семантичне поле квантитативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» [Електронний ресурс] / С. А. Бронікова – Одеса, 2004. – 17 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/6727.html>
2. Вокальчук Г. М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; за ред. А. П. Грищенка. – Рівне: Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004. – С. 94–491.
3. Жижома Оксана. Роль оказіональних прикметників у формуванні поетичного дискурсу / Оксана Жижома // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [укл. А. Загнітко (наук. ред.) та ін.] – Донецьк : ДонДУ, 2009. – Вип. 18. – С. 156–161.
4. Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотворчий словник оказіоналізмів / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг: ТОВ «ЯВВА», 2003. – 168 с.
5. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
6. Олійник З. П. Складні слова з початковим нумеративним компонентом в сучасних російській та українській мовах / З. П. Олійник // Проблемы словообразования русского и украинского языков : [сборник статей]. – Киев–Донецк : Издательское объединение «Вища школа», 1976 – С. 144–151.

7. «Регіональний» словник поетичних неолексем (Рівненщина) / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2008. – 192 с.
8. Рудь О. М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників / О. М. Рудь – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. – 270 с.
9. Селіванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов) / О. О. Селіванова. – Черкаси : Вид-во ЦНТЕІ, 1996. – 297 с.
10. Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
11. Словник поетичної мови Василя Стуса [Електронний ресурс] / [укладач Леся Оліфіренко] – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/minerva/slovnykstus.htm>
12. Цыганенко Г. П. Состав слова и словообразование в русском языке / Г. П. Цыганенко – К. : Радянська школа, 1978. – 152 с. – С. 13–14.